

XOJANAZAR HUVAYDO IJODIDA IQTIBOS SAN'ATI**Olimova Munavvar Sultonovna,**

Buxoro davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya: O'zbek adabiyoti tarixida o'ziga xos o'ringa ega bo'lgan Xojanazar Huvaydo o'z ijodida mumtoz adabiyot an'analari va zamona ruhini birlashtira olgan so'z san'atkoridir. Huvaydo she'riyati o'z mavzu va g'oyasining dolbzarbligi, rang-barangligi, tilining sodda va ravonligi bilangina emas, balki badiiy qurilmasining mustahkam va ta'sirchanligi bilan ham alohida xarakterga ega. Xususan, shoir lirikasida iqtibos san'ati yuksak badiiylilikni ta'minlagan. Maqolada "Huvaydoyi Chimyoniy g'azallari" nomli Buxoro toshbosmasining o'rganilish jarayonida shoir ijodida uchraydigan diniy atamalar, oyat va hadislar tahlil qilindi.

Tayanch so'zlar: Huvaydo devoni, toshbosma, munojot g'azal, Qur'on, oyat, hadis, iqtibos va talmeh.

Abstract: Khojanazar Huvaiddo, who holds a unique place in the history of Uzbek literature, is a word artist who was able to combine classical literary traditions and the spirit of the time in his work. Huvaiddo's poetry is distinguished not only by the richness and variety of its themes and ideas, the simplicity and fluency of its language, but also by the strength and effectiveness of its artistic device. In particular, the art of quotation provided high artistry in the poet's lyrics. The article analyzes religious terms, verses and hadiths found in the poet's work in the process of studying the Bukhara lithography entitled "Huvaiddoyi Chimyoniy ghazals".

Keywords: *Huvaido's divan, lithography, ghazal of intercession, Quran, verse, hadith, quotation and talmeh.*

Аннотация: занимая особое место в истории узбекской литературы, Ходжаназар Хувайдо - художник слова, сумевший соединить в своем творчестве традиции классической литературы и дух времени. Поэзия Хувайдо отличается актуальностью, разнообразием своего предмета и идеи, не только простотой и беглостью языка, но и твердостью и выразительностью своего художественного устройства. В частности, искусство цитирования в лирике поэта обеспечивало высокую художественность. В статье были проанализированы религиозные термины, аяты и хадисы, встречающиеся в творчестве поэта в процессе изучения Бухарской черепицы под названием "Газели Хувайдои Чимёни".

Базовые слова: Девон Хувайдо, литография, Газель муноджат, Коран, аят, хадис, цитата и талмех.

Istiqlol sharofati bilan qaytadan kashf etilayotgan xalqimizning boy ma'naviy merosidan biri Xojanazar Huvaydoning serqirra badiiy-falsafiy ijod namunasidir. Shoir o'zining salaflari Alisher Navoiy, Boborahim Mashrab yo'lidan borib, she'rlarida ilohiy ishq, oliyjanob insoniy fazilatlarni ulug'laydi, ma'naviy kamolotga erishishida diniy qadriyatlarning katta ahamiyatga ega ekanligini alohida ta'kidlaydi. Shu bilan birga, inson xulq-atvoridagi bir qator illatlarni keskin qoralaydi. Bunda o'z fikrini asoslash maqsadida Qur'oni Karim va Hadisi sharifdan iqtibos keltiradi.

"Huvaydo aksariyat g'azal va muxammaslarini, ruboiylarini tariqat va ma'rifat yo'lidagi muridlari uchun dastur sifatida yozib qoldirgan¹", deb yozgan edi

¹Ro'zmatzoda Q. "Xojanazar Huvaydo diniy-mistik qarashlarining XVII-XVIII asrlar Markaziy Osiyo tasavvufi rivojidagi o'rni" mavzusidagi doktorlik dissertatsiyasi avtoreferati Toshkent, 2020

Qodirqul Roʻzmatzoda. Haqiqatan ham, shoir devonidan oʻrin olgan aksariyat gʻazallarda Qurʼoni Karim oyatlari hamda hadislar xalqona sodda uslubda izohlangan. Chunki arab tilini anglash murakkab boʻlgan turkiy xalqlar uchun Qurʼon va hadis ilmini oʻrganish, diniy tarbiyani kamol toptirishda bu holat zarurat edi. Shu nuqtayi nazardan Huvaydo oʻz falsafiy mushohadalarini nazmga soldi. Shoir gʻazallari oʻz davridayoq xalq orasiga keng tarqaldi. Buni Oʻzbekistonning turli hududlarida saqlanayotgan qoʻlyozma va toshbosmalari misolida koʻrish mumkin.

Huvaydo Qurʼoni Karim gʻoyalarini xalq orasiga keng yoritishda 2 xil yondashadi. Birinchisi -iqtibos yoʻli, ikkinchisi esa talmeh yoʻli. Iqtibosda “Qurʼon oyatlarini aynan keltiradi. Iqtibos (ham lafziy, ham ma’naviyga daxldor) san’atlar jumlasidan boʻlib, ushbu soʻz arab tilida “bilim olish, oʻzlashtirish, havola berish, sitata keltirish” ma’nolarini anglatadi. Adabiy termin sifatida esa nasr yoki nazmda baytning yorqin va goʻzal ifodasi uchun oyat va hadislar keltirish usulidir. Ma’lum boʻladiki, iqtibos koʻpincha nazmda qoʻllaniluvchi badiiy san’atlardan biri boʻlib, she’rda Qurʼoni Karim oyati yoki biror hadisni aynan keltirish yoki uning mazmunini she’rning magʻziga singdirishdir.

Koʻrilsa ul “famay-yaʼmal”da mezonim sabuk qilma,

Gunohimdin savobimni, ayo sattori maʼbudo!²

Huvaydo ushbu baytida iqtibos orqali Qurʼondagi “Zalzala” surasining 7-oyatidan bir jumla keltirgan. “Famay-yaʼmal misqola zarrotin xoyroy-yaroh” oyatining maʼnosi “Bas, kim zarra ogʻirligida yaxshilik qilsa ham koʻradir” deyilgan.³ Teran falsafiy mazmunni goʻzal badiiy shaklda ifodalagan shoir insonlarni yaxshilik qilishga undamoqda. Shuningdek, insonlarni gunoh ishdan

²“هویداى جمانى” Buxoro toshbosmasi, 1900- yil.

³ “Qurʼoni karim suralari va duolari fazilati”, Toshkent-2019, 432-bet

qaytarib, savob amallarni bajarishga da'vat eta turib, fikr ta'sirchanligini tazod san'ati (gunoh va savob) orqali oshirgan.

Umidim ko'pturur "lo taqnatuv mir rahmatilloh" din,

Agar chandeki noshoyista ishlar aylasam barpo.

Umid insonni yashashga undovchi bir istakdir. Allohning rahmatidan umidvor bo'lgan shoir mazkur baytda Qur'oni Karimning "Zumar" surasi 53-oyatidan olingan "lo taqnatuv mir rahmatilloh" jumlasini keltiradi. Ushbu oyatda "Ey, o'z jonlariga javr qilgan bandalarim, Allohning rahmatidan noumid bo'lmang! Albatta, Alloh barcha gunohlarni mag'firat etar" degan mazmun ifodalangan. Mazkur baytda tasavvufda alohida e'tibor qaratilgan malomatiylik jihatlarini ham ko'ramiz. Ya'ni "chandeki noshoyista ishlar aylasam barpo" – ko'plab nomaqbul ishlarim bo'lsa-da, Allohdan, uning rahmatidan umidim bor, deya insonlarni hushyorlikka, Haq taoloning rahmatidan umidvorlikka undaydi. Shoir mulamma' vositasida (chandeki noshoyista) baytda turfalik va badiiylik darajasini oshirishga erishgan.

Ul Masihodek o'qub "tubu ilalloh" oyatin,

Yong'oningdin qayta yonma banda bo'lmakdin g'araz.

Shoir ushbu baytda iqtibos orqali "Tahrim" surasi 8-oyatidan "tubu ilalloh" jumlasini keltiradi. Shu bir jumla orqali "Ey mo'minlar, Allohga xolis tavba qilinglar, shoyadki, Parvardigoringiz sizlarning yomonlik-gunohlaringizni o'chirib, ostidan anhorlar oqib turadigan jannatlarga kiritsa. U Kunda Alloh Payg'ambarni va u bilan birga iymon keltirgan zotlarni sharmanda qilmas. Ularning nurlari oldilarida va o'ng tomonlarida yurur. Ular: «Parvardigoro, O'zing bizlarga nurimizni komil qilib bergin va bizlarni mag'firat qilgin. Albatta, Sen barcha narsaga qodirdirsan», derlar⁴»- degan oyat mazmuni ifodalangan.

⁴Shayx Alovuddin Mansur, "Qur'oni azim muxtasar tafsiri. Movarounnahr 2019-yil. 853-bet

Bilamizki, islomda ham, tasavvufda ham tavba alohida o‘rin tutadi. Qur’oni Karimda 129 oyatdan iborat alohida “Tavba” surasi mavjud, yana ko‘p suralarda tavbaga urg‘u berilgan. Tasavvufda esa tariqat maqomlaridan birinchisi tavba hisoblanadi. Tavbani bob ul-abvob – eshiklarning eshigi ham deydilar, chunki tariqatga qadam qo‘ygan odamning niyati va mohiyati, avvalo, shu tavbasida ayonlashadi. Shu sababli murshid muridga ilk bor tavba qilishni buyuradi⁵. Mutasavvif shoir Huvaydo ham insonlarni tavba qilishga, gunohlardan poklanishga chorlaydi, o‘z fikrini ta’sirli qilib yetkazishda Qur’on oyatlaridan unumli foydalanadi. Shoir insonning tavba qilishdan maqsadi do‘zax o‘tida yonmaslik ekanini, banda qilib yaratilishidan maqsad Allohga tavba qilish ekanligini “Men Allohning bandasiman” degan “Masiho”, ya’ni Iso payg‘ambar nomini keltirish orqali odamlarga eslatadi.

Ro‘zi “alast Rabbikum” jumlag berdi Haq ulush,

Anda “balo” ulushini jonda quchoqlag‘on o‘zum.⁶

Mazkur bayt shoirning “O‘zim” radifli g‘azalidan olingan bo‘lib, bunda “A’rof” surasining 172-oyatidagi “alastu birobbikum” jumlasini ba’zi harflari tushirib qoldirilgan holda berilgan. Oyatning mazmuni quyidagicha: “Robbing Odam bolalarining bellaridan (ya’ni pushti kamarlaridan to qiyomat kunigacha dunyoga keladigan barcha) zurriyotlarini olib: «Men Robbingiz emasmanmi?», deb, o‘zlariga qarshi guvoh qilganida, ular: «Haqiqatan, Sen Parvardigorimizsan, bizlar bunga shohidmiz», deganlarini esla! (Bu) qiyomat kunida: «Bizlar bundan bexabar edik», demasliklaringiz uchundir”.

2-misradagi “balo” so‘zi ham Qur’onda “bala”, ya’ni “Ha, bizning Robbimizsan” degan tasdiq so‘zidir. Ammo shoir “balo”ni ulush sifatida qo‘llagan.

⁵ Komilov N. Tasavvuf. Toshkent, 2009.27-bet.

⁶Xojanazar Huvaydo. “Devon” Toshkent, 2005-yil. 163-bet.

“Xuzu hum ham fag‘ulluhum” nidosi kelsa har yona,

Mani osiy sari solma o‘shal ro‘zi bu haybatni.

Ushbu baytda ham yuqorida aytilganidek, oyat o‘zgarishlar bilan berilgan (bu o‘zgarishlarga kitobni ko‘chirgan kotib yo‘l qo‘ygan bo‘lishi mumkin). “Haaqqo” surasining 30-oyati “Xuzuhu fag‘ulluhu”, ma’nosi “(Bas, Alloh jahannam qo‘riqchilariga der): «Uni tutinglar va kishanlanglar!»”⁷. Bu yerda shoir “Uni tutinglar va kishanlanglar” nidosi kelganda meni osiy gunohkor bandalaringdan qilma, jahannamga solma”, deya Allohga iltijo qilyapti. O‘tkinchi dunyo ne‘mati boqiy dunyo halovatiga ziddir. Chunki insonga berilgan nafs hamma vaqt yaratuvchining yodidan uning fikrini chalg‘itadi. Shu bois har bir musulmon farzandi mudom Xudoning qahridan, do‘zax azoblaridan qo‘rqib qadam bosishi lozim. Huvaydo avvalo, o‘zi ojiz bir banda sifatida, shuningdek, oddiy xalqning ham ko‘ngil ko‘zini ochish maqsadida she’rlarida “jahannam” olovi, uning azobi haqida qayta-qayta to‘xtaladi va ogohlantiradi.

O‘lim- oxirat olamiga qo‘yilgan ilk qadam, haqiqiy va abadiy hayotning boshlanishi. O‘lim solih amallar qilgan chin mo‘minlar uchun rohatdir. Shunday bo‘lsa-da, o‘limni eshitgan har qanday inson bir seskanib oladi. So‘fiy shoir Huvaydo ham o‘z g‘azallarida insonlarni o‘limdan xabardor bo‘lishlarini, unga tayyor turishlarini uqtiradi va Qur’oni karimda keltirilgan o‘lim haqidagi oyatlarga ishora qiladi.

Bexabar bo‘lma o‘limdin, bo‘l hamisha boxabar,

Qilmading bir kun kelur deb bu o‘limni, tarki sharr.

Huvaydo yuqorida keltirgan baytida Qur’oni karimdagi “Jum’a” surasining 8-oyati mazmunini singdirgan. Oyat: “Ayting: “Siz qochayotgan o‘lim, albatta,

⁷Shayx Alovuddin Mansur. “Qur’oni azim muxtasar tafsiri., Movarounnahr 2019-yil. 869-bet

sizlarga yo‘liquvchidir! So‘ngra sizlar yashirin va oshkora narsalarni biluvchi zotga (Allohga) qaytarilursiz” – degan mazmunni ifodalagan.⁸ Mazkur oyat mazmuni shoirning yana bir nechta g‘azallarida o‘z aksini topgan.

Bu o‘lum davron oyog‘idek kelur navbat bila,
Ichmaguncha qolmadi to hech kim jomi o‘lum.

Yoki

“Har zi nafase qolmas o‘lum sharbatin ichmay”,
Har kim bu jahoni guzaron ichra kelibdur.⁹

O‘limni esga olish ko‘ngilni yumshatadi, insonni tarbiyalaydi va uni Alloh ta‘ologa tavba qilib, yuzlanishga chorlaydi. Shu bois Qur’oni Karimda o‘lim qayta-qayta zikr etiladi. Undagi oyatlar kofir va osiylarni azob bilan qo‘rqitsa, mo‘minlarga, ya‘ni o‘limga hozirlik ko‘rib, amallarini taxt qilib qo‘ygan kishilarga xushxabar beradi.

Ma‘lumki, Hadisi sharif Qur’oni karimdan keyingi o‘rinda turuvchi kitob bo‘lib, unda islom dini ahkomlari, ya‘ni farz, vojib, sunnat, mustahab, halol, harom, makruh, muboh kabilardan tashqari, axloq-odobga doir ko‘rsatmalar ham talqin etiladi. Ularda ibodatning tartib-qoidalari va ularni mukammal bajarishga da‘vat etish bilan birga insoniy fazilatlar ham keng tashviq qilinadi, insoniylik sha‘niga dog‘ tushiradigan razil sifatlar qoralanadi.

Huvaydo ham o‘z g‘azallarida axloq-odob, ma‘naviyat, ma‘rifat va tarbiya masalalariga alohida e‘tibor qaratadi: halollik, poklik, rostgo‘ylik, taqvodorlik, birovning haqiga xiyonat qilmaslik, yetim-yesir, kambag‘al-miskinlarga shafqatli bo‘lish, xayr-u saxovatlilik kabi eng olijanob insoniy fazilatlarini targ‘ib qiladi. Nopoklik, kazzoblik, o‘g‘rilik, birovning haqiga xiyonat qilish, ayniqsa, kibr-u havo, mutakabbirlik singari illatlarni qattiq qoralaydi.

⁸ “Qur’oni karim suralari va duolari fazilati”, Toshkent-2019, 382-bet

⁹ Xojanazar Huvaydo. “Devon” Toshkent, 2005-yil. 89-bet.

San qaro yuzluk qiyomat dashtida bo‘lmay desang,
Rost bo‘lg‘il, rost ayg‘il, so‘zi yolg‘on bo‘lmag‘il.

Bilamizki, chin musulmon, komil inson uchun halol ,to‘g‘riso‘z bo‘lish eng muhim sifatlardan hisoblanadi. Hayotini halol mehnat bilan o‘tkazgan taqvodor shoirHuvaydo ushbu baytida insonlar Qiyomat kunida qaro yuzluk bo‘lmasliklari uchun rostgo‘y bo‘lish, yolg‘onchilikdan yiroq turish zarurligini ta’kidlaydi.Yana bir baytida:

Maloyiklar savoliga javob oson beray desang,
Tilingni saqla g‘iybatdin, el ichra kamnamo bo‘lg‘il, - deya o‘z muridlariga g‘iybatchilikdan saqlanishlarini uqtiradi.

Ey Huvaydo, ishq ahli ushbu so‘zni aydilar:

“Sobirini bil balou roziyini bil qazo” degan baytida “Balo kelsa sabr qilib qazo kelsa rizo bo‘l ” degan hadis keltirilgan bo‘lsa,

“Dunyoni sijjini mo‘minu kofirni jannati,

Dedi Rasul shohi arab va-l-ajamo‘qib”¹⁰, - baytida to‘gridan to‘g‘ri Rasuli akramning so‘zlari ekanligi aytilyapti. Darhaqiqat, bu foniyl dunyo o‘z boyliklari bilan insonlarni jannat kabi rom etadi. Ammo dunyoga berilib, Allohni unutib qo‘yish, toat-ibodatlarni qilmaslik do‘zax sari boshlaydi. Shuning uchun Allohning marhamatidan umidvor har bir inson azob-uqubat kelganda chidab sabr qilishi, unga berilgan taqdirga rozi bo‘lishi lozim.

Huvaydo ijodi asosan Qur’oni karim va Hadisi sharif kabi muqaddas manbalardan suv ichganligi yuqorida keltirilgan iqtiboslardan ko‘rinib turibdi. Shuningdek, shoir lirikasida talmeh san’atining ham yuksak namunasini ko‘rish mumkin.

¹⁰Xojanazar Huvaydo. “Devon” Toshkent, 2005-yil. 39-bet.

Talmeh arabcha- *nazar solmoq, ko'z qirini tashlamoq* degani bo'lib, mumtoz adabiyotda tarixiy shaxs, voqea yoki adabiy qahramon nomini keltirish, badiiy asarlarga ishora qilish san'atidir. Bunda "shoir qahramon siymosini gavdalandirishda uni o'tmishdagi mashhur adabiy, diniy yoki tarixiy qahramonlar bilan qiyoslaydi, o'xshatadi; o'quvchi u yoki bu nomga ishorani ko'rar ekan, uning ko'z oldida o'sha qissa mazmuni jonlanib, shoir demoqchi bo'lgan fikrni, tuyg'uni yorqinroq tasavvur qiladi, chuqurroqanglab yetadi¹¹.

Havas tog'ida suv yo'qtur, yugurma anga chun Hojar

Zabihdek dunyoni tep, chashmai Zamzam kerak bo'lsa.

Mazkur baytda Qur'oni karimda keltirilgan Zamzam suvi voqeasiga ishora qilinyapti. Rivoyatlarga ko'ra, Ibrohim alayhissalomning ayoli bibi Hojar o'g'li Ismoil dunyoga kelgach suv izlab atrofga yuguradi. Suv topolmay qattiq charchab bolasining oldiga kelsa, uning oyoqlari ostidan suv chiqayotganligini ko'radi. Voqeadan shoshib qolgan bibi Hojar "zam", "zam" (ya'ni "to'xta", "to'xta") deydi. Shundan Alloh izni bilan mo'jizakor Zamzam bulog'i paydo bo'lgan. Shoir shu ikki misra orqali insonlarni dunyo hoy-u havasiga berilmaslikka chaqiradi va Zabih (Ismoil nazarda tutilgan)dek Zamzam bulog'i kerak bo'lsa, dunyoni tepishni aytadi.

Bu dunyo bebaqoyidur: qani Odam, qani Havvo?

Qani Shisu, qani Nuhu, qani Ibrohimu Soro?

Qani Ismoilu Hojar, qani Ishoq, Uzayr oxir?

Qani Ya'qub, qani Yusuf, qani Sham'unu Yahudo?

Huvaydoning ushbu g'azali boshdan oxirigacha talmeh san'atida yozilgan, ya'ni Qur'oni karimda tilga olingan payg'ambarlar va mashhur shaxslar nomi

¹¹A.Hojiahmedov. She'r san'atlarini bilasizmi? Toshkent, 2001. 10-bet

keltirilgan. Shoir she'rdagi tarixiy shaxslarni zikr etish orqali insonlarni ogohlikka chaqiryapti. Ya'ni bu dunyo bebaqodir, undan mashhur payg'ambar-u avliyolar o'tdi, sen ham o'tasan, hech kim dunyoda abadiy qolgan emas, degan fikrni g'oyat ta'sirli tarzda ifodalagan.

Bunday tarixiy shaxslar va voqealarga ishora qilib yozilgan talmehga boy, ta'sirchan misralar shoir ijodida juda ko'p uchraydi.

Xulosa qilib aytganda, Huvaydo o'zining butun iste'dodi, bilimi va mahoratini diniy qadriyatlarni saqlab qolish va rivojlantirishga, komil insonni shakllantirishning o'ziga xos konsepsiyasini hayotga tatbiq etishga, ahli xoslar va ahli om o'rtasida halollik, rostgo'ylik, poklik, mehnatsevarlik, mehr-shafqatlilik, diyonat, saxiylik, jo'mardlik, ma'rifatparvarlik singari oliyjanob insoniy fazilatlarni targ'ib etishga, zamondoshlari o'rtasida ijtimoiy adolat, insonparvarlik tuyg'ularini rivojlantirishga bag'ishladi¹².

Barkamol avlodni tarbiyalash, xalqimizni o'zi yaratgan ma'naviy qadriyat sarchashmalaridan bahramand etish umumdavlat siyosatiga aylangan hozirgi sharoitda Huvaydo ijodini o'rganish, g'azallarini tahlil qilib kitobxonlarga taqdim etish muhim tarbiyaviy ahamiyatga molikdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. "هویداى جمائى" Buxoro toshbosmasi, 1900- yil;
2. "Qur'oni karim suralari va duolari fazilati", Toshkent-2019, 432-bet;

---

¹²Ankabayeva M.M. "Xojamazar Huvaydo merosining tasavvufiy talqini" mavzusidagi doktorlik dissertatsiyasi avtoreferati. 2025-yil

3. Shayx Alovuddin Mansur, “Qur’oni azim muxtasar tafsiri. Movarounnahr -2019-yil. 853-bet;
4. Huvaydo. Devon.-Toshkent:Yangi asr avlodi, 2005.303 bet.
5. Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug‘ati. 4 jildlik.1-jild. – T.: Fan, 1983. – 656 b.
6. Ergash Ochilov. “Huvaydo ijodida Navoiy an’analari” nomli maqolasi, Toshkent-2023, Xalqaro konferensiya materiallari №68.46-bet
7. Komilov N. Tasavvuf. Toshkent, 2009. 445 bet.
8. Hojiahmedov A. She’r san’atlarini bilasizmi? Toshkent ,2001. 120 bet
9. Jumaxo‘ja N. Huvaydo tasavvufiy she’rlarida falsafiy-badiiy talqin. “Sharq yulduzi” jurnali, 1998, 4-son.
10. Qodirqul Ro‘zmatzodaning “Xojamnazar Huvaydo diniy-mistik qarashlarining XVII-XVIII asrlar Markaziy Osiyo tasavvufi rivojidadagi o‘rni” mavzusidagi doktorlik dissertatsiyasi avtoreferati Toshkent - 2020.
11. Ankabayeva M.M. “Xojamnazar Huvaydo merosining tasavvufiy talqini” mavzusidagi doktorlik dissertatsiyasi avtoreferati. 2025-yil